

Klaus Rasborg

Individualisering og social differentiering i den refleksive modernitet

Ikke kun i klassisk, men også i moderne sociologi spiller begrebet om "individualisering" en helt central rolle. I nyere sociologi har ikke mindst Ziehe, Beck, Giddens og Bauman gjort individualiseringsbegrebet til et nøglebegreb i deres teorier om sen-, reflektiv og flydende modernitet. Individualiserings-sociologiens betoning af frisættelse, valg og social forandring udfordres imidlertid af differentierings- og magtsociologien (Bourdieu, Dean, Rose m.fl.), der i højere grad betoner klasser, magt og social reproduktion. I artiklen søges skismaet mellem forandring og social reproduktion "overvundet" i form af et forsøg på at tænke individualiseringens differentierede former i den refleksive modernitet. Antagelsen er således, at der – afhængigt af besiddelsen af økonomisk, social og kulturel kapital – er forskel på reflektiv moderne menneskers evne til at håndtere individualiseringens krav, hvilket – med fokus på unge – illustreres med en række empiriske eksempler. Afslutningsvis peges der på muligheden af en teoretisk integration af fundamentale indsigter i såvel individualiserings- som differentieringssociologien.

Søgeord: Individualisering, social differentiering, unge, risiko, reflektiv habitus.

Ikke blot i klassisk og moderne sociologi er "individualisering" et nøglebegreb, men også i den offentlige debat henvises der ofte til "den stigende individualisering" som forklaring på en række fænomener og problemer i samfundet. I en foreløbig definition vil jeg ved "individualisering" forstå det forhold, at individerne i stigende grad tager sig selv som referencepunkt i den reflektive modernitet¹, dvs. i stigende grad bliver "selvreferentielle". Det individualiserede samfund kan således betegnes som et samfund, hvor individuelle valg og partikulære livsformer angiveligt bliver mere og mere fremherskende i forhold til kollektiv handlen og sociale fællesskaber.

"Individualisering" må ikke forveksles med "individuering", der typisk refererer til den primære og sekundære socialisationsproces, hvorigennem individet dannes og bliver til et fuldgældigt medlem af samfundet, dvs. hvad man med et par svært oversættelige tyske termer kan betegne som "Menschwerdung" eller "Vereinzelung" (Beck [1986] 1997:206f; [2000] 2002:61). I modsætning hertil refererer "individualisering" i nyere sociologi til en strukturel forandring af forholdet mellem individ og samfund, som fører til, at individet i stigende grad får forrang i forhold til samfundet eller de sociale fællesskaber. "Individualisering" refererer, som Ulrich Beck udtrykker det, ikke til en "immanent forandring af menneskenes bevidsthed og situation", men derimod til en "en *ny modus for samfundsmæssiggørelsen*, en art "formforvandling" eller "kategorial forandring" af forholdet mellem individ og samfund" (Beck [1986] 1997:205; jf. Beck [2000] 2002:61).

I medierne er det ofte unge, der fremstilles som i særlig grad "ramt" af individualiseringen. Med jævne mellemrum rejses spørgsmålet, om senmoderne unge er blevet til en "mig-generation", en flok navlebeskuende narcissister med et stort behov for at blive set og "være på".² Realityshows (Paradise Hotel, Fristet, Big Brother mv.) og talentkonkurrencer (Mentor, X-Factor, Voice mv.) kan over en nat gøre unge mennesker til kendte "mediepersoner", som efter deres "15-minutters berømmelse" ofte ligeså hurtigt er glemt igen. På internettet skaber nye sociale medier som Facebook, Twitter, MySpace og YouTube unikke rum for individuel selviscenesættelse. Her kan unge agere "stjerne for en aften", når de i små videosekvenser mimer til deres yndlingshit eller gør sig selv til hovedpersonen i deres egne hjemmelavede musikvideoer. "Broadcast Yourself!", som YouTubes slogan ganske betegnende lyder. Stadig flere mennesker har også deres egen blog, hvor de beretter om løst og fast fra deres eget liv.

De høje skilsmissetal³ og de mange mennesker, der i dagens Danmark lever alene⁴, er ofte benyttede eksempler på individualisering (Beck 1997a:184; jf. Mortensen 1991:33). Det samme gælder den stigende opmærksomhed på motion, kost og sund levevis, hvor vi i fitnesscentre, på løbeture og ved hjælp af slankekur, skønhedsbehandlinger og plastikkirurgi bearbejder og former vores kroppe, så de passer til vores individuelle livsprojekter (kropsideal, image, tøjstil mv.). Beslægtet hermed er også unges æstetiske iscenesættelse

af deres eget kropslige udtryk i form af f.eks. piercinger og tatoveringer ("emblematisering"), hvorved de søger at understrege deres særlighed. I individualiseringens og formbarhedens tidsalder er end ikke menneskekroppen længere "naturlig", men i bund og grund forarbejdet (Ziehe 1989:33, 129ff, 156). Politisk kædes individualiseringen ofte sammen med neoliberalismen, som ifølge nogle kommentatorer har gjort sig gældende i en sådan grad, "at der ikke længere er noget, der hedder fællesskab, kollektivitet og solidaritet"; i stedet dyrker vi "hver vores livsprojekt. Du skal være din egen succes" (Hanne Reintoft i *Politiken*, d. 13/11-2007). Selv i døden kan man hævde, at vi individualiseres, idet mange mennesker i dag nøje planlægger deres egen begravelse, så den fremhæver dem som de unikke individer, de var. Ikke blot livet, men også døden skal med andre ord afspejle vores individuelle valg (*Urban* d. 3/7-2007).

I nyere sociologiske analyser af det senmoderne velfærdssamfund spiller individualiseringen også en central rolle. I debatten om velfærdsstaten har man peget på, at den universalistiske velfærdsstats standardiserede ydelser ikke er adækvate i forhold til individualiserede borgeres differentierede behov (Dencik m.fl. 1994). I forbindelse med det fleksible arbejde har man peget på, at lønarbejdet afstandardiseres, og at relationen mellem arbejdstager og arbejdsgiver individualiseres (Beck 1999; [2000] 2002; Sennett 1998; Rose 2003: 191). I forbindelse med unges uddannelsesvalg har man hævdet, at de i dag lægger mere vægt på individuel selvrealisering end på jobmuligheder efter endt uddannelse (Simonsen og Ulriksen 1998; Illeris m.fl. 2002:156ff). Ydermere har man set unges lavere tilslutning til politiske partier, fagforeninger og frivillige organisationer som udtryk for en øget individualisme og "mig-bevidsthed" (Nielsen m.fl. 2004). Endelig kan individualiseringen ses som et centralt element i forandringen af det senmoderne samfunds stratifikationsmønster fra klassebaserede til mere livsstilsorienterede differentieringsformer (Dahl [1997] 2005). Individualiseringsbegrebet er imidlertid også et omdebatteret begreb, der kritiseres dels for manglende teoretisk éntydighed, dels for ikke i tilstrækkelig omfang at være empirisk underbygget (Levinsen 2003:37f, 51; Gundelach 2011:16f; Dawson 2012:307f).⁵

Blandt nutidens sociologer er det især Ziehe (1983 [1982], 1989, 1997, 2004), Beck (1983; 1997 [1986]; Beck og Beck-Gernsheim 2002 [1994]; 2002), Giddens (1994 [1990]; 1996 [1991]; 1999 [1998]) og Bauman (2003 [1988]; 2006 [2000]; 2002), der har gjort individualiseringsbegrebet til et nøglebegreb i deres kritiske samtidsdiagnoser. Her er det i høj grad frisættelsen og de mange nye valgmuligheder i det sen-, refleksivt eller flydende moderne samfund, der betones, dvs. hovedvægten ligger på forandringsaspektet (Furlong og Cartmel 1997:1-10; Brannen og Nilsen 2005:422ff).⁶ Andre sociologer som f.eks. Bourdieu (1987; [1992] 1996), Maffesoli ([1988] 1996), Dean (2003) og Rose (2003) peger derimod på, at social ulighed, klassestrukturerede livsformer, "neotribale" fællesskaber og (allestedsnærværende) magtrelationer i høj grad opretholdes i det kontemporære samfund. Her er det med andre ord i højere grad den sociale reproduktion eller "institutionelle træghed", der betones (jf. Prieur 2003; Furlong og Cartmel 1997:7, 10, 109, 112).⁷ På de ene side har vi altså – i en "idealtypisk" modstilling – "frisættelsesteori", der især fokuserer på aktører, handlinger og social forandring, og på den anden side "klasse- og magtteori", der i højere grad fokuserer på strukturer, institutioner og social reproduktion. Denne betoning af enten forandrings- eller reproduktionsaspektet forekommer imidlertid problematisk, idet den i det første tilfælde (Beck m.fl.) fører til en for hastig afskrivning af betydningen af klasse-mæssige differentieringer, mens den i det andet (Bourdieu m.fl.) fører til en underbetoning af nye tendenser og mønstre, der ikke kan reduceres til klasseforhold (Larsen 2000a:34f; 2000b:61f). Udfordringen består derfor i på mere dialektisk vis at forsøge at tænke forholdet mellem social forandring og reproduktion (stabilitet) i det refleksivt moderne samfund.

En konsekvens af frisættelsesteoretikernes stærke betoning af social forandring er, som jeg vil forsøge at vise i det følgende, en tendens til at opfatte individualisering som en proces, der på ensartet vis præger alle individer og samfundsgrupper i den refleksive modernitet (jf. Dawson 2012:307). Heroverfor vil jeg opstille den tese, at senmoderne individer håndterer individualiseringen forskelligt afhængigt af, hvilke ressourcer – eller former for økonomisk, social og kulturel kapital – de er i besiddelse af. Hermed lægger jeg mig i forlængelse af en række bestræbelser i den nutidige sociologi på at "sammentænke" (aspekter af) Beck og Bourdieu i form af et begreb om "refleksiv habitus" (McNay 1999; Sweetman 2003; Adams 2006; Threadgold og Nilan 2009).⁸

Mit forsøg på at sammentænke social forandring og reproduktion vil med andre ord bestå i et forsøg på at udvikle et begreb om de differentierede måder, hvorpå individualiseringen kan antages at sætte sig igennem i det kontemporære samfund. Med henblik på dette, vil jeg først indkredse, hvad der ifølge fire af nutidens mest markante "individualiserings-sociologer" – Ziehe, Beck, Giddens og Bauman – udgør det specifikke ved individualiseringen i det nutidige – sen-, refleksiv, eller flydende moderne – samfund (artiklens

”rekonstruktive” del). Herefter søger jeg at vise, at det hos alle de nævnte sociologer er muligt at identificere en række ansatser til at tænke forholdet mellem individualisering og social differentiering i det nutidige samfund. På baggrund af en påpegning af det mangelfulde ved disse ansatser, fremsætter jeg en tese om ”differentieret individualisering”, som jeg forsøger at underbygge empirisk ud fra tre konkrete eksempler. Afslutningsvis peger jeg på muligheden af en teoretisk integration af fundamentale indsigter i såvel individualiserings- som differentieringssociologien (artiklens ”konstruktive” del). Sammenfattende er artiklens formål således: 1) at identificere en række teoretiske svagheder/problemer i den nutidige individualiseringssociologi (”rekonstruktion”); 2) at foreslå en teoretisk løsningsmulighed og illustrere den empirisk (”konstruktion”).

Individualisering i den nutidige (sen-, refleksive eller flydende) modernitet

Individualisering som kulturel frisættelse (Ziehe)

I dag forbindes individualiseringsbegrebet oftest med Ulrich Beck, som tildele det en afgørende rolle i sin teori om risikosamfundet henholdsvis den refleksive modernitet (Beck [1986] 1997:del 2; jf. Bauman [2000] 2006:44).⁹ Ikke desto mindre var det socialpsykologen Thomas Ziehe, der allerede i starten af 1980’erne satte individualiseringstemaet på dagsordenen som led i sine analyser af den kulturelle moderniserings ambivalenser. Styrken ved disse analyser består for mig at se især i Ziehes skarpe blik for senmodernitetens ”subjektive nedslag” i individernes livsbetingelser og bevidsthedsformer. For Ziehe er moderniseringen ikke kun en modernisering af samfundets strukturer og institutioner (den objektive realitet), men også af de kulturelle meningssystemer (den symbolske realitet), og af individernes indre, psykiske strukturer (den subjektive realitet) (Ziehe og Stubenrauch [1982] 1983:29; Ziehe 1989:88f, 109, 155). Moderniseringen er ensbetydende med en stigende samfundsmæssig rationalisering og afmystificering, hvilket ifølge Ziehe fører dels til en teknokratisering af stadig flere livsområder (arbejde, uddannelse, medier, familie), dels til en nedbrydning af traditionen (Ziehe og Stubenrauch [1982] 1983:24ff). Mere specifikt peger han på tre centrale tendenser, som er en følge af den kulturelle modernisering, nemlig: 1) refleksivitet, 2) evnen til formbarhed og 3) individualisering (Ziehe 1989:11-16).

Nøglebegrebet i Ziehes forståelse af individualiseringen er begrebet ”kulturel frisættelse”, som refererer til, at individerne som følge af traditionsnedbrydningen løsrives fra deres bindinger til stand, klasse, lokalsamfund, kønsroller, religion, partiforeninger, familien med videre. Samfundet verdsliggøres, de traditionelle kønsroller problematiseres, seksualmoralen bliver friere, de gamle autoriteter står for fald, den traditionelle (protestantiske) arbejdsetik med dens dyder om arbejdsomhed og sparsommelighed smuldrer, samlivsformerne ændres og pluraliseres, ja endog vores bevidsthedsindhold,

drømme og fantasier frisættes som følge af massemediernes og reklamens påvirkninger. Som følge heraf nedbrydes de traditionelle tilværelsestolkninger, som var forankret i stands- eller klassebestemte livsformer, og som satte relativt snævre rammer for den mening, individerne kunne give deres egne biografier. Herkomsten (stands-, klasse- eller familiemæssigt) mister således i stigende grad sin indflydelse på individernes identitetsdannelse og livsforløb (Ziehe 1989:14, 157). Identiteten er nu ikke længere noget, man bare overtager, og som livet igennem forbliver fastlagt i en på forhånd struktureret livsbane; tværtimod skabes og ændres den i en stadig reflektiv proces. Traditionsnedbrydningen er således ikke kun destruktiv, men også ensbetydende med skabelsen af nye mulighedsrum, idet individerne i højere grad får mulighed for selv at skabe deres egen identitet og biografier (Ziehe og Stubenrauch [1982] 1983:24-34).

Den kulturelle frisættelse må imidlertid ikke forveksles med frigørelse, idet den ifølge Ziehe går hånd i hånd med en "kulturel ekspropriation", som betegner det forhold, at de frisatte bevidstheds- og livsformer på ny "koloniseres" af markedet, massemediernes og reklamen, jf. f.eks. måden hvorpå en række ungdomskulturelle fænomener (punk, hiphop, rap mv.) starter som "avantgardistiske" modkulturer for siden hen at kommercialiseres og blive integreret i mainstreamkulturen. Frisættelsen er heller ikke ensbetydende med ubegrænsede valgmuligheder, idet der ikke nødvendigvis er overensstemmelse mellem de kulturelt mulige forventninger, drømme og længsler og så deres faktiske indfrielsesmuligheder (Ziehe og Stubenrauch [1982] 1983:30, 34). Tværtimod har den kulturelle modernisering ifølge Ziehe bevirket, at afstanden mellem forventninger og indfrielsesmuligheder er blevet øget, hvorved den "subjektive belastning" ved at leve i senmoderniteten tilsvarende øges (Ziehe og Stubenrauch [1982] 1983:33).

Individualiseringen (den kulturelle frisættelse) er således efter Ziehes opfattelse en i bund og grund ambivalent proces, der på den ene side er ensbetydende med øgede frihedsgrader, idet det i højere grad bliver op til os selv at skabe vores livsbiografier, samtidig med at den på den anden side fører til en slags "social rodløshed", idet vi ikke på samme måde som tidligere er forankrede i traditionen og en række tætte sociale fællesskaber. Individualiseringen rummer med andre ord såvel positive som negative sider ifølge Ziehe, hvorfor han heller ikke kan tilslutte sig den ensidige "forfaldstænkning", der knytter sig til mange diagnoser af den senmoderne individualisering (jf. ovenfor). Individualisering kan, som han siger, ikke slet og ret reduceres til "indsnævring, værditab, uforpligtethed eller egocentrisme. Individualisering er heller ikke bare et modbegreb til værdifællesskaber" (Ziehe 1997:129).

I stedet for forfaldsdiagnoserne ønsker Ziehe at nå frem til en forståelse af "det *normative* indhold i individualiseringen forstået som en produktiv/kritisk udvidelse af værdifællesskabernes betydning" (Ziehe 1997:129). Trods al betoning af ambivalens synes individualiseringens produktive potentialer så-

ledes at veje tungere for Ziehe end dens mulige anomiske og fællesskabsnedbrydende konsekvenser (jf. Jacobsen 2004:21).

Individualisering som en ny samfundsmæssig integrationsmodus (Beck)

Med Ziehes begreb om individualisering som kulturel frisættelse er stort set alle de centrale temaer slået an i debatten om den senmoderne individualisering. Ikke desto mindre var det Beck, som både i Tyskland og den engelsktalende verden for alvor formåede at slå bredt igennem med denne debat (jf. Bauman [2000] 2006:44). I tysk sociologi synes Becks mest centrale bidrag til individualiseringsdebatten nærmest at have fået karakter af standardreferencer, hvad enten man tilslutter sig eller forholder sig kritisk over for individualiseringstesen (Beck 1983; [1986] 1997:kap. 3 og 5; Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002; Beck & Sopp 1997).

For Beck er individualiseringen en central del af den "modernisering af moderniteten", som har forvandlet den første modernitet (industrisamfundet) til en – reflektiv – anden modernitet (risikosamfundet) (Rasborg 2012). Manglen er her erstattet af en samfundsmæssig overflod, som har bevirket, at klassesolidariteten og de kollektivt organiserede livsmønstre er smuldret væk. Historisk set har vi fået mere fritid (kortere arbejdstid, længere ferie, tidligere tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet), de disponible realindkomster er mangedoblet, uddannelsestiden er øget, ligesom velfærdsstatens sociale sikringssystem har "frisat" os fra civilsamfundets kollektive solidaritetsformer (Beck [1986] 1997:123-32). Som følge heraf øges mobiliteten i samfundet, ligesom individernes bindinger til deres opvækstmiljø løsnes. Tidligere tiders mere fastlagte og klassebestemte livsforløb bliver mere åbne og refleksive og i højere grad op til individerne selv at udfylde. Normalbiografien bliver, som Beck siger, og som allerede Ziehe var inde på, til en "gør-det-selv-biografi", "valg-biografi" eller "refleksiv biografi", hvor det i stigende grad er op til individerne selv at skabe deres eget liv, identitet, karriere, normer og værdier (Beck [1986] 1997:216; Beck og Beck-Gernsheim 2002 [1994]:15).

Beck betoner, at individualiseringen i den refleksive modernitet har en tredimensionel karakter, idet den betegner:

- (1) en løsrivelse fra de historisk givne samfundsmæssige sammenhænge og bindinger, dvs. fra de traditionelle former for herredømme og eksistenssikring ("frisættelsesaspektet")
- (2) et tab af den traditionelle visshed mht. praktisk viden, trosforestillinger og grundlæggende normer ("afmystificeringsaspektet")
- (3) en ny form for social integration, hvorved begrebet nærmest får en modsat betydning ("kontrol- henholdsvis reintegrationsaspektet")" (Beck [1986] 1997:206).

Den første dimension henviser til, at individualiseringen ifølge Beck har karakter af, at individerne løsrives fra industrisamfundets forudgivne sociale

livsformer i form af klasse og stand, social ulighed, kønsroller, familie og naboliv osv. (Beck 1993:149-54; 1994a:13-16; Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:14). Som følge af denne fragmentering af de kollektivt organiserede livsmønstre står til sidst kun individet tilbage som "reproduktionsenheden for det sociale" (Beck [1986] 1997:209). Den anden dimension henviser til, at individualiseringen er forbundet med en fortløbende aftraditionalisering, som bl.a. ytrer sig ved, at individerne ikke på samme måde som tidligere er indlejrede i religion, traditioner og tætte fællesskaber, hvorfor deres livsforløb bliver mere åbne og prægede af stadige valg, der kræver begrundelse (Beck [1986] 1997:216). Den tredje dimension henviser til, at den med individualiseringen forbundne frisættelse ikke er lig med "frigørelse", men tværtimod bevirker, at individerne reintegreres i nye kontrol- og afhængighedsformer i form af f.eks. forbrug, marked og velfærdsstatens institutioner (Beck [1986] 1997:121, 211-19; [2000] 2002:63; Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:14).

En række steder i sit nyere forfatterskab benytter Beck en terminologi, der tydeligvis er inspireret af Giddens (mere herom nedenfor) til at sammenfatte det efter hans opfattelse afgørende træk ved den senmoderne individualisering, nemlig at den betegner en "udlejring uden genindlejring", idet den netop kan ses som udtryk for, at de gamle "genindlejningsstrukturer" – stænder, klasser, familie osv. – gradvis forsvinder, uden at nye står parate til at overtage deres plads (Beck [2000] 2002:62f; Beck og Beck-Gernsheim 2002:xxii). Begrebet om individualisering som "udlejring uden genindlejring" virker imidlertid selvmodsigende i forhold til Becks egen tidligere betoning af, at individualisering ("udlejring") går hånd i hånd med en øget institutionel afhængighed ("genindlejring") (jf. Atkinson 2007:356f). Forholdet mellem struktur og aktør er med andre ord uafklaret i Becks individualiseringsteori (jf. note 6).

Da individualiseringen er et vilkår i den reflektive modernitet, som vi ikke kan unddrage os, synes vi ifølge Beck på paradoksal vis at være "fordømt til individualisering". Individualisering er, som Beck siger: "en samfundsmæssig dynamik, som ikke beror på individernes frie afgørelse. For at sige det med Jean-Paul Sartre: menneskene er fordømt til individualisering. Individualisering er en tvang, rigtignok en paradoksal tvang, til fremstilling, selvgestaltning, selvscenesættelse af ikke kun ens egen biografi, men også af dennes bånd og netværk, og dét i præferencernes og livsfasernes vekslen og under vedvarende afstemning med andre og med arbejdsmarkedets, uddannelsessystemets, velfærdsstatens osv. betingelser" (Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:17; jf. Beck 1993:151f; 1994a:14). Individualisering er altså ikke blot udtryk for individuel selvrealisering, men er ifølge Beck også et *institutionelt krav* til individet. Vi kan derfor ifølge Beck tale om en "institutionaliseret individualisering", hvor også velfærdsinstitutionerne stiller krav til individet om at "kunne individualisere sig" (Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:22, 26; Beck [2000] 2002:63).¹⁰

Som eksempler på dette kan nævnes aktiveringspolitikens krav om, at arbejdsløse skal lave individuelle handleplaner, kravet om at der i folkeskolen skal laves elevplaner og kravet om, at unge i erhvervsuddannelserne skal være i stand til selv at sammensætte en stor del af deres uddannelsesforløb (jf. Katznelson 2004:10, 55ff, 207-15; Olsen 2007:103-23). Den institutionaliserede individualisering fordrer med andre ord en aktiv egenpræstation af individerne. For jo mere mulighedsrummene øges, desto mere øges også kravene til individerne om at kunne navigere – planlægge, organisere, tilpasse sig osv. – inden for dette nye og mere åbne, men også langt mere komplekse og uoverskuelige senmoderne landskab (Beck [1994] 2002:17). Den institutionaliserede individualisering skaber derfor ikke kun valgmuligheder ifølge Beck, men også valgtvang (Beck 2007b:682).

Som følge af sin institutionelle og i en række sammenhænge "påtvungne" karakter, er individualiseringen efter Becks opfattelse ikke ensbetydende med hverken individuering (personlig autonomi), emancipation, individualisme (som ideologi) eller egoisme (Beck [2000] 2002:61; 1997a:184f). Individualisering står heller ikke nødvendigvis i modsætning til fællesskab, men er snarere udtryk for en ny – refleksiv – måde at forholde sig til fællesskaberne på. Hvor vi tidligere indgik i fællesskaber, fordi traditionen foreskrev det, er der i dag tale om nogle refleksive valg, hvor vi aktivt til- og fravælger venner, partnere, sociale netværk, foreninger, traditionselementer mv. Individualisering kan derfor beskrives som en *refleksiv* omgang med tradition og fællesskaber – i modsætning til en *traditionel* omgang med tradition og fællesskaber. Fællesskaberne bliver i stigende grad til "refleksive valgfællesskaber" (Beck 1997a:184). Der er derfor ikke nødvendigvis nogen modsætning mellem på den ene side individuel selvrealisering og på den anden side at indgå i fællesskaber. Ved at gøre noget for, og med, andre, kan jeg samtidig gøre noget for mig selv og vice versa. For at indfange denne dobbelthed, taler Beck om, at der opstår en "altruistisk individualisme", hvor "egeninteresse" (individuel selvrealisering) og fællesskabsorientering går hånd i hånd (Beck 1997b:19ff; [2000] 2002:75f).

Beck mener derfor, at individualiseringen udgør en ny "modus" for samfundsmæssiggørelsen, idet den så at sige sætter et nyt vilkår for fællesskabsdannelsen i den refleksive modernitet (Beck [1986] 1997:205; Beck & Sopp 1997:9f, 12, 17). Dybest set er det altså sociologiens mest fundamentale spørgsmål om den "sociale neksus" – dvs. spørgsmålet om, hvad der får moderne, højt differentierede samfund til at hænge sammen – som Beck peger på, at vi må søge nye svar på under det nye samfundsmæssige vilkår, som han karakteriserer som refleksivt moderne. Hvor Durkheim frygtede, at en udstrakt individualisering ville kamme over i egoisme og dermed resultere i samfundsmæssig desintegration (stigende selvmordsrater) (Durkheim [1897] 1952), synes Beck umiddelbart at være mere optimistisk, idet han ikke mener, at nutidens individualisering nødvendigvis udgør en trussel mod den sam-

fundsmæssige integration, men snarere danner afsæt for et nyt – konfliktfyldt – integrationsmønster (Beck & Sopp 1997:17).

Becks bud på, hvori dette nye integrationsmønster nærmere består, må imidlertid siges at være temmelig vagt. I den højt individualiserede refleksive modernitet slår velkendte integrationsmekanismer som f.eks. "værdier", "forbrug" eller "national identitet" ikke til efter Becks opfattelse, idet de henviser til den første modernitets "basisprincipper" – sociale fællesskaber, lønarbejde og nationalstat – som netop eroderer i den anden (refleksive) modernitet (Beck 2002:81ff). Integrationen må derfor "genopfindes" i form af, hvad Beck betegner som "projektiv integration", hvorved han forstår, at man "af de påtrængende fremtidsspørgsmål forsøger at smede nye politisk åbne former for bånd og forbund" (Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:34). Efter Becks opfattelse vil det derfor:

kun være muligt at integrere eftertraditionelle samfund i det eksperiment, som deres selvfortolkning, selviagttagelse, selvopdagelse, ja selvopfindelse udgør. Deres fremtid, fremtidsduelighed, fremtidsudformning er målestokken for deres integration (Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:35).

Men hvad det er, der skaber denne "fremtidsduelighed", får vi ikke noget at vide om hos Beck, hvorfor han ikke kan siges at levere et tilfredsstillende svar på spørgsmålet om, hvad det er, der skaber den sociale neksus i den højt individualiserede refleksive modernitet.

Individualisering som "selvets refleksive projekt" (Giddens)

I sin samfundsteori og politiske teori anvender Giddens sjældent termen "individualisering", men foretrækker i stedet at tale om fremkomsten af en "ny individualisme" (Giddens [1998] 1999:35, 41-45). Den "ny individualisme" synes imidlertid at have mange lighedspunkter med, hvad Ziehe, Beck og Bauman forstår ved "individualisering". På linie med Ziehe og Beck vender Giddens sig imod de pessimistiske diagnoser af den ny individualisme som udtryk for en moralsk forfaldsproces knyttet til fremkomsten af en "mig-generation" og et "mig-først"-samfund, der underminerer de fælles værdier og det fælles ansvar (Giddens [1998] 1999:42). Giddens understreger således, at den ny individualisme er:

ikke thatcherisme, ikke markedsindividualisme, ej heller atomisering. Tværtimod er den udtryk for en "institutionaliseret individualisme (Giddens [1998] 1999:43f; jf. Giddens 1994:186).

Ligesom Beck (og Ziehe) betoner Giddens altså, at den ny individualisme ikke nødvendigvis er ensbetydende med egoisme og fravalg af fællesskaber, men

langt snarere er udtryk for fremkomsten, især blandt unge, af nye postmaterielle værdier (Inglehart) vedrørende f.eks. økologi, menneskerettigheder, seksuel frihed mv. (Giddens 1994:186f; Giddens [1998] 1999:43).

Baggrunden for den ny individualisme skal ifølge Giddens ikke blot søges i, at traditionen og vanerne forsvinder fra vores liv, hvilket skal ses i sammenhæng med globaliseringen, men også i at velfærdsstaten og velfærdsinstitutionerne er med til at frisætte – eller i Giddens' terminologi netop "udlejre" – individerne fra deres bindinger til de traditionelle fællesskabsformer (det civile samfund), hvorved det i højere grad bliver op til dem selv at udfylde, planlægge og reflektere over deres livsbiografier (Giddens [1990] 1994:22-32, 38-45; [1998] 1999:44).¹¹ "Selvet" bliver derfor, som Giddens siger, til et "refleksivt projekt" i senmoderniteten, idet det konstant stilles over for nødvendigheden af at foretage livspolitiske valg vedrørende karriere, livsstil og forbrug – med deraf følgende risiko for at vælge forkert (Giddens [1991] 1996:14ff, 46ff). Vi har, som Giddens siger, "ikke andet valg end at vælge ("we have no choice but to choose"), hvorfor valgfriheden risikerer at slå om i sin modsætning og blive til en valgtvang (Giddens [1991] 1996:100).

Individualisering som "de jure" og "de facto" autonomi (Bauman)

Med hensyn til det overordnede syn på individualiseringen i det kontemporære samfund ligger Bauman meget på linie med Ziehe, Beck og Giddens. Har man sagt modernitet, må man, som Bauman udtrykker det, også sige individualisering og vice versa (Bauman [2000] 2006:45). I modernitetens nuværende fase, som Bauman betegner som "flydende modernitet" (mht. dette, se note 1), antager individualiseringen imidlertid en ny karakter, idet dens udgangspunkt ikke længere er traditionen, men derimod moderniteten selv (Bauman [2000] 2006:44).

På linie med Ziehe, Beck og Giddens taler Bauman om, at individualiseringen i den "flydende modernitet" har at gøre med, at identitetsdannelsen ændrer karakter fra at være en given størrelse, som individerne fødes ind i, til i stigende grad at blive "en opgave", som det er op til dem selv at forvalte. Bauman understreger imidlertid, at dette ikke nødvendigvis er ensbetydende med en øget individuel autonomi, idet man må skelne mellem en blot *formel* (de jure) autonomi og en *reel* (de facto) autonomi:

Man kan kort sagt sige, at "individualisering" består i en omformning af menneskelig "identitet" fra "en given størrelse" til "en opgave" og i, at aktørerne pålægges ansvaret for udførelsen af denne opgave og for konsekvenserne (samt virkningerne) af deres udførelse. Med andre ord består den i etableringen af en *de jure*-autonomi (uanset om *de facto*-autonomien også er blevet etableret eller ej). Når dette sker, fødes mennesker ikke længere "til" deres identiteter. (...) Moderniteten erstatter den heteronome bestemmelse af den sociale position med en tvangs-

mæssig og obligatorisk selvdeterminering" (Bauman [2000] 2006:45; jf. Bauman 2002:xv).

I takt med, at de etablerede socialformer smuldrer, er identitet og livsforløb ikke længere en på forhånd fastlagt "skæbne", men derimod noget det hele tiden er op til individerne selv at opfinde og genopfinde. Nødvendigheden af en stadig identitetskonstruktion fører imidlertid ikke til reel (de facto) autonomi efter Baumans opfattelse, idet det – som det fremgår af citatet ovenfor – foregår på en tvangsmæssig og "ydrestyret" måde, hvorved individualiseringen bliver til en endeløs spiral, der udmatter selvet. Individualisering er derfor ifølge Bauman heller ikke ensbetydende med, at "systemtvangen" mindskes, men snarere med at den ændrer karakter, idet den selvstændiggøres og bliver mere abstrakt og anonym i forhold til individerne (jf. også Becks tale om øget institutionel afhængighed ovenfor) (Bauman 2000:209f).

Lige som Beck, mener Bauman, at det nye ved individualiseringen i den "flydende modernitet" består i, at den har karakter af en "udlejring uden genindlejring", idet alle faste og solide "genindlejningsstrukturer" – i form af traditioner, klasser, familie og lokalsamfund, partiforeninger, velfærdsinstitutioner mv. – mere eller mindre opløses:

I vore dage findes der ingen gæstfri "genindlejningsnicher", og de nicher, der postuleres og derfor hjemses af de "udlejrede", viser sig at være uholdbare og forsvinder ofte, før "genindlejringen" er tilendebragt (Bauman [2000] 2006:47f; jf. Bauman 2002:xvi).

For Bauman er det "kronisk udlejrede" – individualiserede – samfund således et samfund, hvor de gamle fællesskaber smuldrer, uden at nye står parat til at overtage deres plads. Hvor både Ziehe, Beck og Giddens, som vi har set, pointerer, at individualisering ikke nødvendigvis står i modsætning til fællesskab (et "plussumspil"), mener Bauman derimod, at frihed og sikkerhed, og dermed også individualisering og fællesskab, er komplementære og uforenelige størrelser (et "nulsumspil") (Bauman [2001] 2002:10f, 25). En øgning af den individuelle frihed må ifølge Bauman nødvendigvis ske på bekostning af sikkerheden (fællesskabet) og vice versa:

En styrkelse af sikkerheden fordrer altid en svækkelse af friheden, mens friheden kun kan udvides på bekostning af sikkerheden (Bauman [2001] 2002:25).

Dette tegner imidlertid ikke godt for fællesskaberne, idet individualiseringen ifølge Bauman er et vilkår i den flydende modernitet, som vi ikke kan undrage os:

I den individuelle valgfriheds rige er det ganske enkelt umuligt at unddrage sig individualiseringen og nægte at deltage i individualiseringsspillet (Bauman [2000] 2006:48).

Nutidens fællesskaber (kollektive ressourcer, klasseidentitet mv.) må derfor efter Baumans opfattelse nødvendigvis have trange kår, idet de til stadighed trues med underminering af den uendelige individualiserings-spiral:

”Fællesskab” er nu om dage en anden betegnelse for det tabte paradys – men et paradys, vi inderligt håber at vende tilbage til, hvorfor vi febrilsk søger efter de veje, der kan føre os derhen (Bauman [2001] 2002:9).

Fælles for de her behandlede – sen-, refleksiv eller flydende moderne – forandringsteoretikere er, at de ved ”individualisering” forstår en frisættelse ikke fra traditionen, men derimod fra moderniteten. Svarende til Becks skelnen mellem den første (simple) og den anden (refleksive) modernitet, kan vi altså overordnet skelne mellem i hvert fald to faser i individualiserings-historien, nemlig: 1) individualisering forstået som en frisættelse fra det traditionelle samfunds bindninger og afhængighedsformer, og 2) individualisering forstået som en frisættelse fra selve moderniteten (industrisamfundet) og dennes makrostrukturer (klasser, partier, foreninger mv.) (Beck 1993:149-54; jf. Lash 1994:113f). Det nye ved individualiseringen i den anden modernitet består med andre ord i, at den bevæger sig ind i en kvalitativt ny fase, hvor den griber fat ikke i det traditionelle samfunds strukturer, men derimod i modernitetens egne grundstrukturer.

Individualisering og social differentiering

Som vi har set i det foregående, er Ziehe, Beck, Giddens og Bauman, trods visse indbyrdes forskelle, enige om, at stigende individualisering er en uadskillelig del af det moderne samfunds strukturforvandling. Individualisering opfattes som en samfundsmæssig dynamik, der gennemtrænger alle områder af samfundet – ingen kan, som Bauman siger, unddrage sig individualiseringsspillet (jf. ovenfor). Tilsvarende hedder det hos Beck, at:

Dét, som før kun blev forventet af nogle få – at føre deres eget liv – nu forventes af flere og flere mennesker, i grænsetilfældet af alle. Det nye er for det første demokratiseringen af individualiseringsprocessen og for det andet (snævert sammenhængende hermed) den kendsgerning, at samfundets grundbetingelser begunstiger henholdsvis fremtvinger individualiseringer (arbejdsmarkedet, mobilitets- og uddannelseskraft, arbejds- og socialret, pensionsforsorg etc.): den *institutionaliserede* individualisering (Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:22).

Et afgørende karakteristikon ved nutidens individualisering er altså ifølge Beck, at det er en institutionaliseret forventning rettet mod *alle* individer og grupper i samfundet. Der synes således at være tale om en altomfattende – ”demokratiserende” – social dynamik, der forskelsløst sætter sig igennem over for alle grupper af befolkningen. Herved nedtones imidlertid spørgsmålet, som jeg nævnte indledningsvist, om, hvori forholdet mellem individualisering (forandring) og social differentiering (reproduktion) består i den reflektive modernitet. Ikke desto mindre findes der hos flere af de her behandlede sociologer visse ansatser til belysning af dette spørgsmål, som kort skal fremdrages, idet de peger på nødvendigheden af mere udfoldede overvejelser omkring ”differentieret individualisering”.

Hos Ziehe finder man ikke nogen decideret tematisering af forholdet mellem individualisering og social differentiering bortset fra en konstatering af, at han i sine analyser først og fremmest tager udgangspunkt i unge fra mellemlagene:

Man kan af mine eksempler se, at jeg fortrinsvis forholder mig til unge fra mellemlagene og deres typiske skolemæssige socialisering. Det vil jeg også gøre i det følgende, for jeg er slet ikke sikker på, om min fortolkning også er dækkende for folkeskolen og arbejderungdommen (Ziehe 1989:43).

Ziehe medgiver altså, at hans analyser rummer en ”middelklassebias”. Dette indebærer imidlertid en risiko for, at den unge, veluddannede middelklasses reflektive og individualiserede livs- og erfaringsformer implicit antages at have gyldighed for alle individer og sociale grupper i det senmoderne samfund (jf. Atkinson 2007:361). Konsekvensen af dette er, at muligheden af, at individualiseringen kan sætte sig igennem på (klasse-mæssigt) differentierede måder i det senmoderne samfund, på forhånd udelukkes.

Beck derimod går mere eksplicit ind på forholdet mellem individualisering og social differentiering, idet han peger på, at de klasse-mæssige differentieringer er aftagende i den reflektive modernitet (Atkinson 2007). Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at den sociale ulighed forsvinder, men derimod med at den ændrer karakter, idet den ikke længere på entydig vis er indlejret i et klasse-mønster. Individualiserings-dynamikken ”opløser” med andre ord efter Becks opfattelse klassestrukturen, men ikke – som det nogle gange tendentielt udlægges (f.eks. Birkelund 2000:217) – uligheden (Beck [1986] 1997:kap. 3 og 5). Dog udelukker han ikke, at øget ulighed og fattigdom, som følge af en økonomisk krise/lavkonjunktur, kan føre til en tendentielt reetablering af klasse-strukturerede livs- og erfaringsformer (”reproletarisering”). Sandsynligheden for en ”genoplivning” af classesamfundet er imidlertid lille efter Becks opfattelse, idet en fremskreden individualisering netop bevirker, at øget ulighed og fattigdom vil blive oplevet som udtryk for

personlig utilstrækkelighed snarere end som en kollektiv – klasse-mæssig – ”skæbne”. Man må derfor skelne mellem ”individualisering på baggrund af rigdom” på den ene side, og ”individualisering på baggrund af fattigdom” på den anden side (Beck 1997a:192-96; Beck [2000] 2002:100-08).

Trods Becks afskrivning af klassebegrebet, er han ikke desto mindre nogle steder inde på muligheden af, at individualiseringen kan sætte sig igennem på differentierede måder i den refleksive modernitet. Det må således, siger han:

alt efter gruppe, miljø og region undersøges, hvor udprægede og frem-skredne individualiseringsprocesser – åbenlyse eller skjulte – er i hvert enkelt tilfælde. Det påstås ingenlunde, at udviklingen fuldstændigt og forskelsløst har omfattet hele befolkningen. I højere grad bør stikordet ”individualisering” forstås som en trendbetegnelse. Det afgørende er den systematik i udviklingen, som er knyttet til det modernes fremadskriden (Beck og Beck-Gernsheim [1994] 2002:18).

I en interview-sammenhæng erklærer Beck sig endvidere enig i, at der som følge af individualiseringen opstår en spaltning mellem:

et nyt lag i samfundet, netop mennesker, der på grund af uddannelse, erhvervsmæssige muligheder og muligheder for at være mobile er individualiserings-duelige (...), og så de mennesker, der netop på grund af manglende uddannelse, manglende mobilitet og også manglende social fantasi, og hvad man ellers kunne nævne, netop ikke er individualiserings-duelige (...)" (Beck [2000] 2002:76).

Trods sin gennemgående opfattelse af individualiseringen som en altomfattende og nivellerende udviklingslogik, medgiver Beck altså, at den kan indgå i – og antages selv at bidrage til – fremkomsten af nye differentieringsprocesser i den refleksive modernitet (jf. Atkinson 2007:362).

Også Giddens berører en række steder forholdet mellem individualisering – forstået som individets refleksivitet og stadige livsstilvalg (jf. ovenfor) – og social differentiering. Nødvendigheden af til stadighed at måtte foretage refleksive valg vedrørende livsstil, synes efter Giddens' opfattelse at være et vilkår, der gælder for alle mennesker i senmoderniteten:

For alle mennesker, der er blevet befriet fra traditionelle handlingskonteksters binding, vil der i forbindelse med arbejde såvel som forbrug eksistere en mangfoldighed af livsstilvalg (Giddens [1991] 1996:101).

Samtidig er han imidlertid opmærksom på, at forskelle med hensyn til livsvilkår og ressourcer betyder, at ikke alle har samme muligheder for at vælge:

At der er tale om en mangfoldighed af valg betyder ikke, at alle valg er åbne for alle, eller at personerne træffer alle beslutninger i fuld erkendelse af rækken af mulige alternativer" (Giddens [1991] 1996:101).

Også i forbindelse med livsstil gør der sig altså en social stratifikation gældende, om end den ifølge Giddens ikke kan reduceres til klasseforhold:

Livsstilsforskellene mellem de forskellige grupper er, som Bourdieu har understreget, selvfølgelig også elementære strukturerende træk ved stratifikationen – de er ikke blot "resultaterne" af klasseforskelle i produktionssfæren" (Giddens [1991] 1996:101).

Ikke desto mindre insisterer Giddens på, at de refleksive livsstilsvalg ikke kun er forbeholdt de privilegerede grupper i samfundet, men også gør sig gældende for de underprivilegerede. I en forbrugsorienteret, post-traditionel kontekst fremstår afsavn ifølge Giddens ikke længere som noget uafvendeligt, men er derimod forbundet med en bevidsthed om de muligheder, man er afskåret fra (refleksivitet). Også mennesker, der lever under dårlige livsomstændigheder, kan derfor ifølge Giddens siges at træffe refleksive "livsstilsvalg" med henblik på at håndtere deres situation (ændre den, protestere, opnå anerkendelse mv.), hvilket bl.a. "ghettoens modkulturer" ses som et eksempel på (Giddens [1991] 1996:15, 105f). Den sociale differentiering i forbindelse med livsstil synes med andre ord i Giddens' forståelse ikke primært at handle om "adgang" henholdsvis "ikke-adgang" til refleksive livsstilsvalg, men snarere om måden hvorpå forskellige sociale grupper udformer disse valg.

Af de her behandlede individualiserings-sociologer er Bauman nok den, der mest eksplicit og kritisk knytter individualisering – forstået som (formel) valgfrihed – sammen med social differentiering (jf. Atkinson 2007:363f, note 1). Det individualiserede – flydende – samfund er således ifølge Bauman et "forbrugersamfund", hvor friheden reduceres til at være ensbetydende med forbrugsfrihed på markedet (Bauman [1988] 2003:82, 122, 126). Forbrugets stigende rolle betyder efter Baumans opfattelse, at det overtager arbejdets tidligere rolle som samfundets fundamentale integrationsmekanisme. Individualisering, forstået som den til forbruget knyttede valgfrihed, knyttes dermed sammen med systemintegrationen, idet der er tale om en rent formel frihed på markedets præmisser (de jure autonomi) (Bauman [1988] 2003:87f, 95, 104f). "Demokratiseringen" af forbruget i det individualiserede forbrugersamfund ophæver derfor heller ikke den sociale stratifikation, men betyder snarere at den ændrer karakter, idet den nye "klassesdeling" går mellem dem, der har adgang til forbrug (og mobilitet), og dem der ikke har (Bauman [1988] 2003:128ff). "Vi er", som Bauman siger, "alle dømt til et liv fuldt af valgmuligheder, men ikke alle har midlerne til at kunne vælge" (Bauman [1998]

1999:85). Social differentiering i den flydende modernitet handler altså efter Baumans opfattelse om andet og mere end udformningen af refleksive livsstilsvalg (jf. Giddens ovenfor), nemlig om adgangen til materielle ressourcer i form af forbrugsmuligheder. De "overflødige" består således ifølge Bauman af de mennesker, der ikke er i stand til at konsumere, hvorfor de konstituerer en "ny underklasse". De nye differentieringsprincipper (mobilitet, forbrug), som ifølge Bauman opstår i den flydende modernitet, øger med andre ord uligheden og mindsker den sociale mobilitet for de nederste socialgrupper (ny underklasse).

Differentieret individualisering

Som jeg har forsøgt at vise ovenfor, er teorierne om sen-, refleksiv og flydende modernitet ensbetydende med, som Lash formulerer det, "a very "strong programme" of individualization" (Lash 1994:111). Samtidig har jeg imidlertid forsøgt at vise, at der hos både Ziehe, Beck, Giddens og Bauman – trods al betoning af frisættelse fra sociale strukturer – findes en række ansatser til en begribelse af forholdet mellem individualisering (forandring) og social differentiering (reproduktion). Dette forbliver imidlertid ansatser, som ikke udvikles nærmere teoretisk og ej heller underkastes en nærmere empirisk afprøvning.

Der kan derfor være grund til nærmere at undersøge den tese, som jeg fremsatte i begyndelsen af denne artikel, nemlig at den senmoderne individualisering ikke er en almentgyldig, "klasseløs" proces, men derimod udvikler sig i socialt differentierede former. En tilsvarende tanke har Scott Lash været inde på, når han påpeger, at senmodernitetens refleksivitet ikke er almengyldig, men derimod skaber nye differentierings- og polariseringsformer mellem på den ene side "refleksivitets-vindere" bestående af den "postindustrielle middelklasse" samt de videnskæmpigt opgraderede dele af de manuelle lønarbejdere, og på den anden side "refleksivitets-tabere" bestående af de ufaglærte/lavtuddannede dele af arbejdsstyrken:

Are there in fact alongside the aforementioned "reflexivity winners" whole battalions of "reflexivity losers" in today's increasingly class-polarized, though decreasingly class-conscious, information societies? (Lash 1994:120, 131).

Denne tanke om, at refleksiviteten er indlejret i senmodernitetens ulighedsmønster, er blevet videreudviklet af de australske sociologer Steven Threadgold og Pam Nilan (2009), der – på baggrund af en empirisk (kvantitativ og kvalitativ) undersøgelse af australske gymnasieelevers fremtidsforventninger – anskuer de unges risikohåndtering som drivkraft i udviklingen af en "refleksiv habitus" (jf. også McNay 1999; Sweetman 2003; Adams 2006). Refleksivitet anskues således som en – i Bourdieus forstand – kulturel kapital, som er indlejret i de unges habitus, og som er differentieret på baggrund af socio-

økonomiske forskelle i de unges opvækstmiljø (Threadgold og Nilan 2009:48, 54f).¹²

Overført til individualiserings-problematikken kan dette formuleres som en tese om, at senmoderne individers refleksive risikohåndtering skaber nye differentieringer mellem vindere og tabere i individualiseringsspillet. Det forekommer med andre ord plausibelt at antage, at senmoderne mennesker, afhængigt af deres "beholdning" af økonomisk, social og kulturel kapital, har forskellige forudsætninger for at håndtere det "institutionelle krav om individualisering" (jf. Larsen 2000a:37, 2000b:62; Katznelson 2004:72-83; Illeris m.fl. 2009:48ff; Rasborg 2013). I det følgende vil jeg – kort – forsøge at illustrere denne tese ud fra tre konkrete eksempler, nemlig: 1) måden hvorpå individualiseringen slår igennem i unges politiske orienteringsmønstre; 2) måden hvorpå individualiseringen gør sig gældende i erhvervsuddannelserne; og 3) hvordan individualisering og klasse er indbyrdes forbundne i individernes livsforløb.

Med hensyn til det første punkt viser politologisk forskning, at der gør sig en række forskelle gældende i måden, hvorpå forskellige grupper af unge orienterer sig politisk. I en undersøgelse, foretaget af samfundsforsker Johannes Andersen, af de 18-30-åriges politiske orienteringsmønstre er udgangspunktet, at:

individualiseringen er en grundlæggende eksistensbetingelse for alle unge i dag, men det er ikke ensbetydende med, at så orienterer de sig også *éntydigt* efter det individuelle" (Andersen 2003:13; jf. Andersen og Levinsen 2008:77; Andersen 2008:94ff).¹³

Næsten 60 pct. af de unge prioriterer således ifølge undersøgelsen fællesskabet højere end individuel selvrealisering, mens de resterende 40 pct. i højere grad går efter individuel selvrealisering (Andersen 2003:9f). Med henblik på at kunne indkredse de forskellige "blandingsformer" mellem individualisme (operationaliseret ud fra positivt henholdsvis negativt syn på ulighed) og kollektivism (operationaliseret ud fra synet på selvrealisering versus fællesskab) blandt de unge, kombinerer undersøgelsen de to dimensioner og når på denne baggrund frem til, at de undersøgte unge kan inddeles i fire hovedgrupper, nemlig: 1) "de kollektive", som udgør 20 pct. af de unge; 2) "de kollektive individualister" (7 pct.); 3) "de tryghedssøgende" (41 pct.); og 4) "individualisterne" (32 pct.) (Andersen 2003:13f).

De unge er med andre ord polariserede med hensyn til synet på fællesskab og individualisme, idet vi på den ene side har de helhjertede kollektivister (20 pct), på den anden side de rendyrkede individualister (32 pct.) og midt imellem en ret stor gruppe (i alt 48 pct.), som på forskellig vis kombinerer fællesskab og individualisme, hvorfor de kan minde en del om Becks "altruistiske individualister". Karakteristisk for de fire grupper er endvidere, at de

– udtrykt i Bourdieus terminologi – udviser en række forskelle med hensyn til social, kulturel og økonomisk kapital (uddannelse, erhverv, køn, alder og geografisk tilhørsforhold) (Andersen 2003:14f, 20f; jf. Blossfeld 2006:163). Resultaterne synes således at understøtte tesen om, at kapitalforskelle på forskellig vis sætter sig igennem i de unges – politiske og værdimæssige – habitus, hvilket resulterer i forskellige konfigurationer af individualisme og kollektivism.

Med hensyn til det andet punkt har samfundsanalytiker Lars Olsen pegt på, at reformen af erhvervsuddannelserne fra 2000 (som trådte i kraft d. 1/1-2001) har ført til en øget individualisering og akademisering af uddannelsen, som – sammen med mangel på praktikpladser – udgør en væsentlig del af baggrunden for den meget høje frafaldsprocent blandt eleverne (Olsen 2007:111).¹⁴ Reformen betød bl.a., at uddannelsernes faste grundforløb – på bekostning af stamklasser og faste lærere – blev splittet op i en række kortere moduler, med deraf følgende øgede krav til eleverne om selv at være i stand til at sammensætte deres uddannelsesforløb (Olsen 2007:105ff; jf. Koudahl 2005:26, 45). Reformen er efter Lars Olsens opfattelse udtryk for, at "kultur- og uddannelseselitens" idealer om "selvrealisering" og "ansvar for egen læring" er kommet til at præge stadig flere dele af uddannelsessystemet, herunder også uddannelserne for de faglige unge (Olsen 2007:105ff; Olsen 2010:96-115; jf. Koudahl 2005:45, 58). Dette skaber imidlertid problemer for de socialt og fagligt svage unge, som ikke er i stand til at leve op til kravene om en høj grad af ansvar og selvstændighed i forhold til deres uddannelse, og som derfor – i kombination med manglen på praktikpladser – dropper ud (Koudahl 2005:24, 47f; Andersen 2006; Illeris m.fl. 2009:98f).¹⁵

Taberne i individualiseringsspillet er således de resourcesvage unge, der ikke formår at leve op til den institutionelle forventning om evnen til reflektiv livs- og uddannelsesplanlægning, hvorimod vinderne er de resourcestærke unge, der i højere grad besidder de kapitalformer, som er en forudsætning for at kunne honorere individualiseringens krav. Selv om den institutionaliserede individualisering altså nok i Becks forstand sikrer individuelle rettigheder, er dette ikke nødvendigvis ensbetydende med mere lige livschancer eller øget social mobilitet, måske snarere tværtimod idet de nederste sociale strata risikerer at miste vigtige sociale og kulturelle (uddannelsesmæssige) ressourcer (jf. Blossfeld 2006:163).

Med hensyn til det tredje punkt skal nævnes en kvantitativ spørgeskemaundersøgelse ("exploratory survey") af forholdet mellem individualisering og klasse foretaget af de tyske sociologer Gerd Nollmann og Hermann Strasser (2007). Med et weberiansk udgangspunkt er Nollmann og Strassers antagelse, at "individualisering" og "klasse" ikke udelukker hinanden, men tværtimod er "idealtyper", som i varierende grad kan gøre sig gældende i givne sociale sammenhænge (Nollmann og Strasser 2007:81, 84f). Dette belyses ved at se på, i hvilken udstrækning respondenter (N=262) med forskellig klasse-mæssig baggrund ("lav", "middel", "høj") opfatter forskellige faser og situationer i

deres livsforløb – familie (opvækst), uddannelse, (tidlig og sen) erhvervs-karriere, kollektive forhandlinger, kollegiale møder og lederlønninger – som bestemte af egne individuelle valg, dvs. af "interne" frem for "eksterne" faktorer (= individualisering) (Nollmann og Strasser 2007:92ff). Hovedresultatet af undersøgelsen er, at graden af individualisering afhænger af den klasse-mæssige placering, dvs. jo højere placering i klassestrukturen, desto højere grad af individualisering:

At all stages of the life course and for all topics dealt with, there is a class-specific degree to which respondents agree with individualized, internal attributions of crucial life events. Hence, we can conclude that individualization is not a uniform feature of modern life. Rather, there are structural differences in the extent to which people see themselves as individualized decision makers at work (Nollmann og Strasser 2007:94).

Individualiseringen er med andre ord klasse-mæssigt differentieret ifølge Nollmann og Strasser.¹⁶ Hertil kommer, at der også i et livsforløbs-perspektiv gør sig en række forskelle gældende, idet "individualiseringskurven" er stigende fra opvæksten og frem til og med den tidlige erhvervs-karriere, hvorefter den falder. Ud fra Bourdieu ses dette som udtryk for, at individernes habitus bliver mere "realistisk" med alderen (Nollmann og Strasser 2007:94f).

Diskussion og konklusion

Over for tesen om "differentieret individualisering" kan man indvende, at polariseringen mellem individualiseringens vindere og tabere ikke er udtryk for et nyt differentieringsmønster, men blot afspejler det velkendte klasse-mønster (f.eks. arbejderunge versus middelklasseunge). Hermed overses det imidlertid, at der i det kontemporære samfund opstår nye uligheds- og differentieringsformer, der ikke kun handler om økonomisk kapital, men også om social og – ikke mindst – kulturel (uddannelsesmæssig) kapital (Rasborg 2011). Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at det gamle klasse-mønster forsvinder, men derimod med at det i stigende grad "overlejres" af en række nye – refleksive og vidensbaserede – differentieringsformer, hvorved det samlede stratifikationsmønster bliver mere komplekst (Larsen 2000a, 2000b; Olsen m.fl. 2012). Individualisering og klasse er med andre ord ikke et "enten-eller", men derimod, som Nollmann og Strasser understreger, et "både-og":

(...) it is easy to see how individualized beliefs and the constraints of class structure actually cooperate in bringing about a society that appears as highly individualized on the front stage, whereas the back stage still looks much like a class society with fairly strict processes of inter-generational mobility (Nollmann og Strasser 2007:95).

Et andet – mere luhmanniansk inspireret – forsøg på at tematisere samtidigheden af individualisering og social differentiering (klasse) finder vi hos Jørgen Elm Larsen, der skelner mellem: 1) "segmentær" differentiering baseret på tilhørsforhold til delsystemer/grupper (f.eks. etniske konflikter); 2) "hierarkisk" differentiering baseret på klasser (ulige magt, privilegier, prestige); og 3) "funktionel" differentiering baseret på in- og eksklusion fra uddifferentierede sociale systemer (Larsen 2000a:48, 52; 2000b). Ud fra disse begreber kan det senmoderne – individualiserede – samfund beskrives som et samfund, hvor den funktionelle differentiering i stigende grad bliver fremherskende i forhold til den hierarkiske og den segmentære differentiering. F.eks. opstår der nye (horisontale) differentieringer knyttet til individernes in- og eksklusion fra arbejdsmarkedet, der ikke kan reduceres til de traditionelle klasse-mæssige (vertikale) differentieringer knyttet til modsætningsforholdet mellem lønarbejde og kapital (Larsen 2000a:69, 2000b:69). Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at den hierarkiske (vertikale) differentiering forsvinder, idet der stadigvæk gør sig interne differentieringer gældende blandt de inkluderede (f.eks. klassebaserede forskelle mellem arbejdere, funktionærer, ledere osv.) (Larsen 2000a:46ff, 69; Dawson 2012:313).

Ifølge en ny kortlægning af klassestrukturen i det danske samfund udgør arbejderklassen (defineret som faglærte og ufaglærte arbejdere) således stadigvæk (2009) næsten halvdelen (47 pct.) af den erhvervsaktive del af befolkningen (18-59 år), mens underklassen bestående af de arbejdsmarkedsekskluderede udgør 20 pct. (Olsen m.fl. 2012:14f, 37). Det traditionelle klasseparadigme – et vertikalt "oppe-nede"-paradigme – er således ikke blevet overflødig, men må suppleres med et nyt paradigme – et horisontalt "inde-ude"-paradigme – der sigter mod at forstå de in- og eksklusionsmekanismer, der kendetegner senmodernitetens uddifferentierede sociale systemer (Larsen 2000a:84f). I hvilken udstrækning individualiseringen har positive eller negative konsekvenser for den enkelte, kan derfor heller ikke afgøres abstrakt og én gang for alle, men "vil i høj grad afhænge af, hvor individet befinder sig på akse inklusion-marginalisering-eksklusion" (Larsen 2000b:69).

På denne baggrund kan individualiserings-sociologiens faldgrube siges at bestå i, at den i sin bestræbelse på at kortlægge senmoderne individers "fri-sættelse" – in- og eksklusion – fra uddifferentierede sociale systemer (funktionel differentiering) mister blikket for interaktionen mellem individualisering og klasse, dvs. for den fortsatte eksistens af hierarkisk og segmentær differentiering. Opgaven for en mere integreret tilgang til individualiserings- og differentieringsproblematikken bliver derfor, i det weberianske perspektiv, at undersøge, hvordan individualisering fungerer som et "fortolkningsskema" for senmoderne menneskers "tilskrivninger af kausalitet" i forbindelse med social ulighed og differentiering (Nollmann og Strasser); eller, i det luhmannianske perspektiv, at forsøge at indfange de nye, komplekse måder, hvorpå funktionel, hierarkisk og segmentær differentiering spiller sammen i det kon-

temporære – sen-, reflektiv eller flydende moderne – velfærdssamfund (Elm Larsen). Perspektivet i en sådan mere integreret tilgang er, at den vil kunne overvinde de ensidigheder, der – som indledningsvist skitseret – kan siges at kendetegne såvel den forandringsorienterede individualiserings-sociologi som den reproduktionsorienterede klasse- og magtsociologi.

Noter

Tak til min forskningsgruppe på Roskilde Universitet, redaktionen af *Dansk Sociologi*, samt to anonyme referees for værdifulde kommentarer til denne artikel.

1. Her og i det følgende anvendes de samtidsdiagnostiske begreber "senmodernitet" (Giddens), "refleksiv (anden) modernitet" (Beck) og "flydende modernitet" (Bauman) langt hen ad vejen som synonyme begreber. Dette skal imidlertid ikke forstås som, at jeg hævder, at der slet og ret skulle være tale om identiske begreber (Lee 2006). Selv om Bauman i de senere år synes at have tilnærmet sig Beck og Giddens, idet han har lagt begrebet om det postmoderne bag sig og nu i stedet taler om "flydende modernitet" (Bauman & Yakimova 2002:2f; 2004:17f), er han ikke desto mindre stadigvæk skeptisk over for såvel Giddens begreb om "senmodernitet" som Becks begreb om "refleksiv (anden) modernitet" (Bauman & Yakimova 2002:2f; 2004:18f). Fælles for de tre begreber er imidlertid opfattelsen af, at nutidens samfundsmæssige forandring ikke er udtryk for modernitetens ophør, men tværtimod betegner en ny – sen, reflektiv eller flydende – fase af denne. Det nutidige samfund er, som Beck (2007a:108) siger, ikke *postmoderne*, men derimod "*mer-moderne*". Min forholdsvis pragmatiske anvendelse af begreberne, som i nogle tilfælde også skyldes konteksten og et ønske om sproglig variation, er således udtryk for en betoning af den grundlæggende begrebsmæssige lighed frem for de mere subtile forskelle.

2. Jf. f.eks. *Urban*, d. 6 og 7/3-2007; *Information*, d. 9/11-2011; *Berlingske Magasin*, d. 23/9 -2012; *Politiken*, 2. sektion, d. 15/6-2013.

3. I dagens Danmark (1. januar 2012) består 999.388 husstande af kun én person svarende til 38,5 pct. af samtlige husstande (2.593.553). Dette er en stigning sammenlignet med 1992, hvor 35,3 pct. (818.357) af samtlige husstande (2.318.509) bestod af én person (Danmarks Statistik 2012a).

4. Ifølge Danmarks Statistiks beregninger af skilsmisseprocenten for 2011 ender 40,2 pct. af alle ægteskaber i skilsmisse. Dette er et fald sammenlignet med 1989, hvor skilsmisserne toppede med 44,5 pct., men en stigning sammenlignet med 1980, hvor de var lavest med 37,5 pct. (Danmarks Statistik 2012b).

5. Spørgsmålet om, i hvilken udstrækning det er muligt at finde empirisk belæg for individualiserings-tesen, herunder de metodiske problemer vedrørende begrebets operationalisering, er selvsagt af afgørende betydning. Grundet den begrænsede plads må – bortset fra tre eksempler – en mere systematisk behandling af dette imidlertid vente til et senere arbejde.

6. Beck betegner eksplicit sin (individualiserings-)sociologi som aktørorienteret ("subjektorienteret") (Beck og Beck-Gernsheim 2002 [1994]:27, 30) og kritiserer i forlængelse heraf sociologiens "teoretiske kollektivism", som efter hans opfattelse spærrer for indsigten i, at: "... individualization is becoming *the social structure of second modern society itself*" (Beck & Beck-Gernsheim 2002:xxii). Individualisering er med andre ord ikke et rent bevidsthedsmæssigt fænomen i Becks forståelse, men vedrører, paradoksalt nok, selve samfundsstrukturen.

7. Selv om Bourdieu betoner, at der er knyttet forandringskapacitet til habitus, understreger han samtidig, at: "langt de fleste mennesker statistisk set kommer til at leve et liv, hvor de objektive strukturer stemmer overens med de strukturer, der formede deres habitus i første instans, og derfor igen og igen vil komme ud for erfaringer, der bekræfter og cementerer deres holdninger" (Bourdieu 1996 [1992]:118). I sidste ende synes den sociale reproduktion således at veje tungere end forandringsaspektet hos Bourdieu. Det er klart, at der er store forskelle mellem henholdsvis Bourdieu, Maffesoli, Dean og Roses tilgange til analysen af det moderne samfund, men når jeg alligevel har tilladt mig at gruppere disse teoretikere sammen – som en kontrast til individualiseringssociologien – er det pga. strukturorienteringen.

8. For mange vil det nok virke som halsløs gerning at ville "sammentænke" Bourdieus begreb om "habitus" med Beck, Giddens m.fl.'s begreber om "refleksivitet", idet Bourdieu netop betoner, at habitus langt hen ad vejen er ubevidst og præ-refleksiv (Bourdieu [1994] 1997:156f, 181f, 213f, 228; jf. Threadgold og Nilan 2009:52). Ikke desto mindre har en række sociologer i de senere år argumenteret for, at et centralt træk ved senmoderniteten er, at refleksiviteten bliver "habituelt", samtidig med at habitus bliver "refleksiv", dvs. at refleksiviteten paradoksalt nok bliver en "rutinemæssig" del af senmoderne individers dispositioner, orienteringsmåder og handlekapaciteter (Sweetman 2003:537; jf. McNay 1999; Adams 2006, Threadgold og Nilan 2009). Ved at opfatte refleksiviteten som en del af den kulturelle kapital, der er indlejret i individernes habitus, åbnes der således op for en tematisering af, at den "habituelt refleksivitet" er mere "selvfølgelig" for nogle end for andre, dvs. er socialt differentieret afhængigt af, om individerne besidder en høj eller lav grad af kulturel (og økonomisk) kapital (Threadgold og Nilan 2009:54f).

9. At mit fokus i nærværende artikel er på, hvad jeg betegner som individualisering i den refleksive modernitet, er selvsagt ikke ensbetydende med, at jeg opfatter individualisering som et fænomen, der først opstår i denne sene fase af moderniteten. Som Beck bemærker et sted, kunne man skrive sociologiens historie ved at vise, hvordan både de klassiske og de moderne sociologer tematiserer individualiseringen (Beck [2000] 2002:61; jf. Kippele 1998; Junge 2002:31ff).

10. Beck er her inspireret af Parsons' begreb om "institutionaliseret individualisme", som refererer til, at (utilitaristisk) egennytteorientering og solidaritet (altruisme) ikke nødvendigvis er modsætninger, men ifølge Parsons godt kan gå hånd i hånd i det moderne samfund (Parsons 1978:321f). Beck foretrækker imidlertid at tale om "institutionaliseret individualisering", idet man herved undgår sammenblanding af individualiseringens subjektive og objektive dimension (Beck 2007b:682, 702, note 5).

11. På en række punkter kan Giddens' udlejringsbegreb siges at minde om Ziehe, Beck og Baumanns frisættelsesbegreb (jf. Rasmussen 1995:100, note 1), hvorfor jeg i nogen grad anvender de to begreber synonymt.

12. Threadgold og Nilans (2009:48f) resultater er baseret på en spørgeskemaundersøgelse (380 svar med ligelig kønsmæssig fordeling), samt i alt ni fokusgruppeinterviews, foretaget blandt 16-18-årige gymnasieelever fordelt på tre forskellige australske "secondary schools", der adskiller sig med hensyn til forældrenes socioøkonomiske vilkår.

13. Den nævnte undersøgelse er en spørgeskemaundersøgelse foretaget for Ugebrevet A4, november 2002. Den baserer sig på i alt 463 besvarelser, indhentet af Gallup (Andersen 2003:41).

14. I 2001 lå fuldførelsesprocenten for erhvervsuddannelserne som helhed således på 58 pct., mens den i 2010 var faldet til 54 pct. (modelberegnet), dvs. mere end hver tredje elev afbryder uddannelsen i utide (jf. Undervisningsministeriets hjemmeside, <http://statweb.uni-c.dk/Databanken/uvmDataWeb/ShowReport.aspx?report=EAK-tilgang-erhudd>, d. 4/7-2012). Der skal dog tages forbehold for, at der knytter sig en del usikkerhed til opgørelsen af frafaldet, idet der ikke eksisterer standardiserede definitioner og ensartet opgørelsespraksis på området (Koudahl 2005:8, 59f). Endvidere spiller også andre faktorer end de ovenfor nævnte en rolle for frafaldet, heriblandt opvækstmiljø, de unges selvsvurdering, læsefærdigheder, etnisk baggrund mv. (Koudahl 2005:12, 52-58).

15. I en af Undervisningsministeriet foranlediget kortlægning af frafaldsproblematikken på erhvervsskoleområdet anbefales det derfor, at: "Skolerne bør (re)vurdere kravet om individualisering af uddannelserne. En stor gruppe elevers behov kan bedst tilgodeses gennem etablering af klasser eller hold, hvortil der er tilknyttet et stabilt og overskueligt lærerteam" (Koudahl 2005:9, jf. 61).

16. Der skal selvfølgelig tages et vist forbehold for kausalitetsproblemet, idet man i princippet ikke kan vide, om det er klasse, der betinger graden af individualisering, eller om det omvendt er individualisering, der påvirker den klasse-mæssige placering (erhvervsmæssig succes mv.). Nollmann og Strasser antager imidlertid, at kausaliteten går begge veje (Nollmann og Strasser 2007:97, note 1).

Litteratur

- Adams, Matthew 2006: "Hybridizing Habitus and Reflexivity: Towards an Understanding of Contemporary Identity?" *Sociology*, Vol. 40 (3), 2006:511-28.
- Andersen, Johannes 2003: "På jagt efter individuel tryghed – om unge og politik i dag". Undersøgelse udarbejdet for Ugebrevet A4, 2003:1-41.
- Andersen, Johannes 2008: "Unge partier og værdier", i Klaus Levinsen & Nanna Muusmann (red.): *Unge stemmer. Nyt engagement i politik og samfund?* Odense: Syddansk Universitetsforlag, p. 85-99.
- Andersen, Johannes & Levinsen, Klaus 2008: "Unge, demokrati og det at vælge", i Klaus Levinsen & Nanna Muusmann (red.): *Unge stemmer. Nyt engagement i politik og samfund?* Odense: Syddansk Universitetsforlag, p. 73-83.
- Andersen, Christian Bach 2006: "En boglig knytnæve". Kronik i *Politiken*, d. 14/2-2006.
- Atkinson, Will 2007: "Beck, individualization and the death of class: a critique". *The British Journal of Sociology*, Vol. 58, No. 3:349-66.
- Bauman, Zygmunt [1988] 2003: *Frihed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Zygmunt [1998] 1999: *Globalisering. De menneskelige konsekvenser*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Zygmunt [2000] 2006: *Flydende modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Zygmunt 2000: "Ethics of Individuals", i Thomas Krohn (Hrsg.): *Individualisierung und soziologische Theorie*. Opladen: Leske + Budrich, p. 201-17.
- Bauman, Zygmunt [2001] 2002: *Fællesskab*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Zygmunt 2002: "Individually, Together", i Ulrich Beck & Elisabeth Beck-Gernsheim: *Individualization*. London: Sage, p. xiv-xix.
- Bauman, Zygmunt 2004: "Liquid Sociality", i Nicholas Gane (Ed.): *The Future of Social Theory*. London/New York: Continuum, p. 17-46.
- Bauman, Zygmunt & Yakimova, Milena 2002: "A postmodern grid of the worldmap?" Interview with Zygmunt Bauman. *Critique & Humanism*, 2002 (<http://www.eurozine.com/articles/2002-11-08-bauman-en.html>).
- Beck, Ulrich 1983: "Jenseits von Klasse und Stand? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten". *Soziale Welt*, Sonderband 2, Soziale Ungleichheiten, 1983:35-74.
- Beck, Ulrich [1986] 1997: *Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, Ulrich 1993: *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich 1997a: "Die uneindeutige Sozialstruktur. Was heisst Armut, was Reichtum in der Selbst-Kultur"? i Ulrich Beck & Peter Sopp (Hrsg.): *Individualisierung Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske + Budrich, p. 183-97.
- Beck, Ulrich 1997b: "Kinder der freiheit: Wider das Lamento über den Werteverfall", i do. (Hrsg.): *Kinder der Freiheit*. Frankfurt/M: Suhrkamp, p. 9-33.
- Beck, Ulrich 1999: *Schöne Neue Arbeitswelt. Vision: Weltbürgergesellschaft*. Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- Beck, Ulrich 2002: "Overgangen fra det første til det andet moderne – fem udfordringer". *Slagmark*, Nr. 34/2002:79-93.

- Beck, Ulrich 2007a: *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich 2007b: "Beyond class and nation: reframing social inequalities in a globalizing world". *The British Journal of Sociology*, Vol. 58, No. 4, 2007b:679-705.
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth [1994] 2002: "Individualisering i moderne samfund – en subjektorienteret sociologisk perspektiver og kontroverser". *Slagmark*, Nr. 34/2002:13-38.
- Beck, Ulrich & Sopp, Peter 1997: "Individualisierung und Integration – eine Problematik", i do.: *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske + Budrich, p. 9-23.
- Beck, Ulrich & Willms, Johannes [2000] 2002: *Samtaler med Ulrich Beck*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim 2002: "Authors preface: Institutionalized individualism", i do.: *Individualization*. London: Sage, p. xx-xxv.
- Birkelund, Gunn Elisabeth 2000: "Modernitetens flertydighed – økende individualisme eller stabil strukturel ulikhet?". *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, Nr. 2/2000: 215-34.
- Blossfeld, Hans-Peter 2006: "Globalisierung, wachsende Unsicherheit und die Veränderung der Chancen der jungen Generation in modernen Gesellschaften. Ausgewählte Ergebnisse des GLOBALIFE-Projekts". *Arbeit*, 15 (3), 2006:151-66.
- Bourdieu, Pierre 1987: "What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups". *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 32, 1987:1-17.
- Bourdieu, Pierre [1994] 1997: *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loïc J. D. [1992] 1996: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brannen, Julia & Nilsen, Ann 2005: "Individualisation, choice and structure: a discussion of current trends in sociological analysis". *The Sociological Review*, Vol. 53 (3), 2005:412-28.
- Dahl, Henrik [1997] 2005: *Hvis din nabo var en bil. En bog om livsstil*. 2. Udgave. København: Akademisk Forlag.
- Danmarks Statistik 2012a: *Nyt fra Danmarks Statistik*, Nr. 79, 20. januar 2012 (<http://www.dst.dk/pukora/epub/Nyt/2012/NR079.pdf>).
- Danmarks Statistik 2012b: *Nyt fra Danmarks Statistik*, Nr. 158, 26. marts 2012 (<http://www.dst.dk/pukora/epub/Nyt/2012/NR158.pdf>).
- Dawson, Matt 2012: "Reviewing the critique of individualization: The disembedded and embedded theses". *Acta Sociologica*, 55 (4), 2012:205-19.
- Durkheim, Émile [1897] 1952: *Suicide. A study in sociology*. London: Routledge.
- Dean, Mitchell 2003: "Kulturstyring og individualisering", i Christian Borch og Lars Thorup Larsen (red.): *Luhmann & Foucault til diskussion*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 200-30.
- Furlong, Andy & Cartmel, Fred 1997: *Young People and Social Change. Individualization and risk in late modernity*. Buckingham: Open University Press.
- Giddens, Anthony [1990] 1994: *Modernitetens konsekvenser*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Giddens, Anthony [1991] 1996: *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under senmoderniteten*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, Anthony 1994: "Risk, trust, reflexivity", i Ulrich Beck, Anthony Giddens and Scott Lash: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press, p. 184-97.
- Giddens, Anthony [1998] 1999: *Den tredje vej. Socialdemokratismens fornyelse*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gundelach, Peter 2011: "Stabilitet og forandringer", i do. (red.): *Små og store forandringer. Danskernes værdier siden 1981*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 11-29.
- Illeris, Knud et al. 2002: *Ungdom, identitet og uddannelse*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Illeris, Knud; Simonsen, Birgitte; Katznelson, Noemi; Nielsen, Jens Christian & Sørensen, Niels Ulrik 2009: *Ungdomsliv – mellem individualisering og standardisering*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Jacobsen, Jens Christian 2004: "Den frisatte ambivalens. En introduktion til Thomas Ziehe", i Thomas Ziehe: *Øer af intensitet i et hav af rutine. Nye tekster om ungdom, skole og kultur*. København: forlaget politisk revy, p. 13-24.
- Junge, Matthias 2002: *Individualisierung*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Katznelson, Noemi 2004: *Udsatte unge, aktivering og uddannelse. Dømt til individualisering*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- Kippele, Flavia 1998: *Was heisst Individualisierung? Die Antworten soziologischer Klassiker*. Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Koudahl, Peter 2005: *Frafald i erhvervsuddannelserne – årsager og forklaringer*. København: Undervisningsministeriet.
- Larsen, Jørgen Elm 2000a: "Klassebiografi og individuel biografi", i Jørgen Elm Larsen m.fl. (red.): *Kontinuitet og forandring. Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* Frederiksberg: Samfundslitteratur, p. 31-97.
- Larsen, Jørgen Elm 2000b: "Klassebiografi og individuel biografi". *Social Kritik*, Nr. 67/2000:58-78.
- Lash, Scott 1994: "Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community", i Ulrich Beck, Anthony Giddens and Scott Lash: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press, p. 110-73.
- Lee, Raymond L.M. 2006: "Reinventing Modernity. Reflexive Modernization vs Liquid Modernity vs Multiple Modernities". *European Journal of Social Theory*, 9 (3), 2006: 355-68.
- Levinson, Klaus 2003: *Unge politiske værdier – i et generationsperspektiv*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Maffesoli, Michel [1988] 1996: *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
- McNay, Lois 1999: "Gender, Habitus and the Field. Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity". *Theory, Culture & Society*, Vol. 16 (1), 1999:95-117.
- Mortensen, Nils 1991: "Tidens individualisme". *GRUS*, Nr. 35, 12. Årgang, 1991:31-42.
- Nielsen m.fl., Jens Christian 2004: *Ungdom og foreningsliv. Demokrati, fællesskab, læreprocesser*. Roskilde Universitetsforlag.

- Nollmann, Gerd & Strasser, Hermann 2007: "Individualization as an Interpretive Scheme of Inequality: Why Class and Inequality persist", i Cosmo Howard (Ed.): *Contested Individualization. Debates about Contemporary Personhood*. New York/London: Palgrave Macmillan, p. 81-97.
- Olsen, Lars 2007: *Den ny ulighed*. København: Gyldendal.
- Olsen, Lars 2010: *Eliternes triumf. Da de uddannede klasser tog magten*. København: Sohn.
- Olsen, Lars m.fl. 2012: *Det danske klassesamfund. Et socialt Danmarksportræt*. København: Gyldendal.
- Parsons, Talcott 1978: "Religion in Postindustrial America: The Problem of Secularization", i do.: *Action Theory and the Human Condition*. New York: The Free Press, p. 300-22.
- Prieur, Annick 2003: "Senmoderne elendighed. En kommentar om relevansen af Bourdieus bok *La misère du monde* i Norden i dag". *Sociologisk Tidsskrift*, Vol. 11 (3), 2003:300-22.
- Rasborg, Klaus 2011: "Ulighed og social sammenhængskraft – i det senmoderne Danmark", i Bent Greve (red.): *Grundbog i Socialvidenskab – 4 perspektiver*. Frederiksberg: Nyt fra Samfundsvidenskaberne, p. 64-85.
- Rasborg, Klaus 2012: "'(World) risk society' or 'new rationalities of risk'?" A critical discussion of Ulrich Beck's theory of reflexive modernity". *Thesis Eleven* 108 (1), 2012:3-25.
- Rasborg, Klaus 2013: "Individualiseringens vindere og tabere". *Social Politik*, Nr. 2, April 2013:10-13.
- Rasmussen, Kim 1995: "Kan moderniteten begribes?". *Social Kritik*, Nr. 37/1995:85-101.
- Rose, Nikolas 2003: "At regere friheden – en analyse af politisk magt i avanceret liberale demokratier", i Christian Borch og Lars Thorup Larsen (red.): *Luhmann & Foucault til diskussion*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 180-99.
- Sennett, Richard 1998: *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York-London: W. W. Norton & Company.
- Simonsen, Birgitte & Ulriksen, Lars 1998: *Universitetsstudier i krise. Fag, projekter og moderne studenter*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Sweetman, Paul 2003: "Twenty-first century dis-ease? Habitual reflexivity or the reflexive habitus". *The Sociological Review*, Vol. 51 (4), 2003:528-49.
- Threadgold, Steven & Nilan, Pam 2009: "Reflexivity of Contemporary Youth, Risk and Cultural Capital". *Current Sociology*, Vol. 57 (1), 2009:47-68.
- Ziehe, Thomas 1989: *Ambivalens og mangfoldighed. Tekster om ungdom, skole, æstetik og kultur*. København: Forlaget Politisk Revy.
- Ziehe, Thomas 1997: "Individualisering som det kulturelt forandrede selvforhold". *Social Kritik*, Nr. 52-53, 1997:129-35.
- Ziehe, Thomas 2004: *Øer af intensitet i et hav af rutine. Nye tekster om ungdom, skole og kultur*. København: Forlaget Politisk Revy.
- Ziehe, Thomas og Stubenrauch, Herbert [1982] 1983: *Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser*. København: Forlaget Politisk Revy.